

מבוא למלאכות הברירה

ברשימת המלאכות מנויות שלוש מלאכות העוסקות בברירת אוכל מפסולת באופנים שונים: זורה, בורר ומרקד. לפיכך, יש צורך לברר שתי שאלות מהותיות:

א. מה טעם נמנו שלוש מלאכות נפרדות ולא אחת בלבד שהאחרות הן תולדותיה או מקבילות לה?¹

ב. מה הוא קן הגבול התוחם כל אחת מן המלאכות ומבדיל אותן זו מזו?

נפתח את דיוננו בשאלה הראשונה, בה מתקשה הגמרא עצמה:

היינו זורה היינו בורר היינו מרקד (= והלא כולן מלאכה אחת הן דמפריש אוכל מן פסולת – רש"י)? אביי ורבא דאמרי תרוייהו: כל מילתא דהויא במשכן – אף על גב דאיכא דדמיא לה חשיב לה. (עג ע"ב)

תירוץ הגמרא אינו פשוט, שהרי מצינו מלאכות דומות שהיו במשכן ואינן נמנות בפני עצמן, כגון כותש חיטים הכלול במלאכת דש לשיטת רש"י (עד ע"א), ד"ה שכן, ועיין רעק"א שם), או בורר וטוחן לשיטת ראשונים אחרים². מעבר לכך, אף בגמרא עצמה נאמר שהשובט והמדקדק אינן מלאכות עצמאיות לפי שהשובט הוא בכלל מיסוך והמדקדק הוא בכלל אורג (עה ע"ב). אם כן, מהו העיקרון הקובע אם למנות פעולות שונות כאבות מלאכה נפרדים או כשייכות לאב מלאכה אחד, אם כמקבילות ואם כתולדות?

הגמרא בעניין כתישה תירצה שלא מנו אותה בכלל המלאכות "שכן עני אוכל פיתו בלא כתישה" (עד ע"א), ופירש רש"י שם:

לכך אף על גב דהואי במקדש ואב מלאכה היא, כיון דתנא ליה דש לא תנא לה. וזורה ובורר ומרקד סידורא דפת נינהו, וכיון דהווי במקדש והכא אתחיל בסידורא דפת – תנינהו, כדאמרינן גבי אופה דהווי ליה למתני מבשל ולא אופה דלא הווי במקדש אלא משום סדורא דפת נקט ואתא הואיל ואופה בפת כמבשל בסממנין. אבל כתישה, עשירים הוא דלתתי וכתשי לעשות סלת נקיה אבל עניים לא טרחי – הלכך לא תנא לה. ומיהו ודאי אב מלאכה היא ובכלל דש היא.

1 דוגמת זורע ונוטע, קצר ובוצר ועוד, על פי העיקרון של הרמב"ם (פ"ז) בדבר קיומן של שלוש קטגוריות: אבות מלאכות, מעין אבות ותולדות.

2 לרמב"ן משום בורר ולריטב"א משום טוחן.

ובקשר לדברי הגמרא על כך ששובט ומדקדק לא הוזכרו בכלל אבות המלאכות מסביר רש"י:

ולא דמי לזורה ובורר ומרקד, דזה בקשין וזה בצרורות וזה בקמח.

מדברי רש"י עולים מספר תנאים הקובעים איזו מלאכה תיכנס לכלל הל"ט:

- א. כל המלאכות היו במשכן.³
- ב. המלאכות מתבצעות בדרך כלל על ידי כלל הציבור.⁴
- ג. המלאכות הן חלק מתהליך יצור של אותו מוצר,⁵ כעין זורה, בורר ומרקד המהווים שלושה שלבים בתהליך היצור של קמח מחיטה.

3 לאפוקי אופה ומבשל, שרק מבשל היה במשכן. אמנם אפו במשכן את לחם הפנים, אך לדעת ראשונים רבים הבבלי סבור שאין לומדים מלאכות שבת אלא מפעולות שהיו בהקמת המשכן ולא מפעולות הכרוכות בתפקוד השוטף של עבודת המשכן. ועיין ברמב"ן (עד ע"א) שכתב שאילו היו אופים ומבשלים במשכן היה ראוי למנות אותן כשתי מלאכות שונות. והדברים קשים, שאם כן מדוע לא נמנו דש ומנפץ או זורע ונוטע בתור מלאכות שונות? ושם סבור הרמב"ן שזורע ונוטע מקבילים לגמרי, שזה בזרעים וזה באילנות, ואילו אופה ומבשל שונות במהותן על אף ששתיהן פעולות המכשירות את התבשיל לאכילה. אמנם כיוון שלא הייתה אפיה במשכן הרי שתיהן נמנות כאחת ועניינן אחד בהכשרת המאכל, אם תבשיל ואם פת.

4 לאפוקי כתישה, שכן עני אוכל פיתו בלא כתישה. רש"י האריך להסביר את ההבדל בין כותש ודש לבין זורה, בורר ומרקד, ועיין מהר"ם, מהרש"א במהדורה בתרא ורש"ש על אתר שהתקשו באריכות יתירה זו. לאור דברי האחרונים הנ"ל נראה להסביר שהקרשי שעמד בפני רש"י הוא מדוע לא מונים כותש כאב מלאכה על אף שעני אוכל פתו בלא כתישה מצד העובדה ששימש לכתישת סממנים? וכך יש לפרש את תירוצו:

א. סידורא דפת הוא הקובע איזו מלאכה תכלול ברשימת המלאכות כיוון שהוא מלמד אותנו את העיקרון היסודי שמלאכות שבת מושחתות על העיקרון של "לחם לאכול". הכנת הסממנים שהיתה במשכן והצריכה כתישה אינה אלא סימן לכך שכתשה היא אחת מהמלאכות הנצרכות לשם סידורא דפת, וכיוון שעני אוכל פיתו בלא כתישה ואין זו מלאכה קריטית בסידורא דפת אין לכלול אותה בתור מלאכה עצמאית. מה שאין כן זורה, בורר ומרקד, שכל אחת מהן מהווה חלק מהותי מסידורא דפת בפני עצמה ולפיכך העושה את שלושתן יתחייב שלוש חטאות.

ב. הדין בגמרא הוא רק על הזכות להימנות במשנת המלאכות, ובכך סידורא דפת הוא הקובע. לעניין חיוב חטאות, כשם שדש וכותש אינו חייב אלא אחת כך הזורה, הבורר והמרקד אינו חייב אלא אחת. ויש לציין כי דוחק גדול קיים בהסבר זה, שהרי בפשטות כל המלאכות במשנה מחלקות לחטאות, ודבר זה אף מפורש במשניות בתחילת 'כלל גדול' המתארות כיצד יכול אדם להתחייב ל"ט חטאות. אמנם, בקרן אורה העלה חילוק דומה לעניין פעולה אחת שיש בה כמה מלאכות, שם הסביר שאף הסוברים שאדם יכול להתחייב על כמה מלאכות בפעולה אחת יסכימו שאין להתחייב בפעולה אחת גם משום בורר וגם משום מרקד כיוון שהן משפחה אחת. אמנם, ברור שאם אדם עושה שלוש פעולות שונות הוא יתחייב שלוש חטאות אף שהן משפחה אחת.

ג. הדין בגמרא הוא רק על הזכות להימנות במשנת המלאכות, ובכך סידורא דפת הוא הקובע. לעניין חיוב חטאות ברור שיש לחייב חטאות נפרדות בזורה, בורר ומרקד, כשם שיש לחייב חטאות נפרשות בכותש ודש. ועיין מהר"ם ורש"ש על אתר שהעלו אפשרות זו, וכן הבין הריטב"א ברש"י (עד ע"א, ד"ה וליחשוב, ועיין שם שהתקשה בזה).

ונראה לענ"ד שהדרך המחזורת ביותר היא הצעתנו הראשונה.

5 לאפוקי זורע ונוטע, שזה אב בזרעים וזה אבל באילנות, או דש ומנפץ, שזה בזרעים וזה בפשתן. ועיין בדברי הריטב"א (עג ע"ב) שכתב הדברים בצורה מפורשת: "בגמרא מפרש אמאי חשיב להו בתלתא ולא דמו לנוטע וזורע ומברין ומרכיב שהם כולם מלאכה אחת כדאיתא בגמרא, דהכא שלשתן צריכין דבבר

ד. המלאכות הן פעולות שונות במהותן ולא רק הכנה או תיקון זו לזו.⁶

קווי הגבול שבין המלאכות

כפי שראינו, לדברי רש"י ההבדל בין זורה, בורר ומרקד, הוא בכך ש"זוה ברוח וזה ביד וזה בכלי". גם בדברי ר' חננאל בסוגייתנו מצינו חלוקה דומה, וז"ל:

אם נטל בידו אדם תבואה בתיבנא ופסולת שיש בה וניפח בה ברוח פיו ובייר חשוב הוא כזורה. פירוש בורר – נוטל פסולת מבין האוכל ומשליכה או נוטל האוכל ומניח הפסולת; מרקד – שמטיל את האוכל והפסולת בכברה ונשארת האוכל, ואם האוכל דק והפסולת עבה כמין תבן יוצא האוכל ונשארת הפסולת בכברה.

ועיין באגלי טל (זורה ג) שציטט דברי רש"י (עה ע"ב) שהחילוק בין המלאכות הוא שזה בקשין וזה בצרורות וזה בקמח, וקבע שיש מחלוקת בין רש"י לבין ר' חננאל. לדבריו, ר' חננאל סבור שהחילוק בין המלאכות הוא באופן שבו בוררים ואילו רש"י סבור שהחילוק בין המלאכות הוא בדברים המתבררים, דהיינו מוץ, צרורות או סובין.

אולם, נדמה שאין הדברים מוכרחים. החלוקה בין ברירת מוץ, צרורות וקמח, אותה מזכיר רש"י, נועדה להסביר מדוע ציינה המשנה שלוש מלאכות שונות לאותה פעולה. לשם כך מפרש רש"י כי כל אחת מהן מתייחסת לשלב שונה של

אחד בזה אחר זה מה שאין כן בהנהו, דהיכא דאיתיה להאי ליתיה להאי וכל אב לענינו לפי מה שהוא והשנויים מחמת שנויי הפרטים שבו, אבל כולם עניין אחד נטיעה וזריעה". ועיין עוד: תוס', שבת עד ע"א, ד"ה אע"ג; חידושים המיוחסים לר"ן בשם הרא"ה, שבת עג ע"א; ועוד. ויש לדקדק גם בלשון הר"ן (לא ע"ב באילפס) שכתב: "דכל מילתא דהוי במשכן אף על גב דאיכא אחריתי דדמיא לה חשיב לתרוייהו באבות כיוון שאין מעשיהן שוין ואינן בזמן אחד אלא זה אחר זה". נראה לענ"ד שהדברים מכוונים עם היסודות שהעלינו.

לאפוקי מיסך ושובט או מדקדק ואורג. אמנם, כאשר הריטב"א מתאר כלל זה הוא כותב: "ואם תאמר, אם כן למה לא מנו [שובט] מפני שהוא בכלל מסיך ולא מנו מדקדק מפני שהוא בכלל אורג כדאיתא לקמן? יש לומר דלא דמו, דהויא בכלל אורג ומסיך ממש ותיקון והכשר שלהם, אבל אלו כל אחת עומדת בפני עצמה, דזורה לבידור העפר [והקשין] ובורר ליטול הצרורות ומרקד ליטול המורסן וכדפרש"י ז"ל; אי נמי כדפרש"י ז"ל שזה ברוח וזה ביד וזה בכלי". לכאורה עולה מדבריו שהוא סבור בתירוצו השני על פי רש"י, שאף שכל המלאכות הללו עניינן אחד והוא הרחקת הפסולת, מכל מקום הן שונות במהותן זו מזו כיוון שדרך עשייתן שונה (זה ברוח זה ביד וזה בכלי) ודי בזה כדי למנותן בשלוש ולחייב עבור כל אחת בנפרד. אמנם נראה שרש"י סבור שהסיבה למנייתן בשלוש מלאכות נעוצה בכללים שהתווינו לעיל, וכפי שכתב הריטב"א עצמו בתירוצו הראשון, אלא שמרגע שקבענו שהן שלוש עלינו להגדיר את התחומים שבהם פועלת כל אחת מהמלאכות, וזוהי החלוקה שחילק בין הרוח, היד והכלי. ושמא אף הריטב"א עצמו לא כתב נקודה זו של רוח, יד וכלי, אלא כסימן שלא מדובר בתיקון והכשר של הפעולה הקודמת אלא שלב שונה, ולראייה הביא את ההבדל באופן הביצוע.

התהליך. אולם למרות זאת, אין זה מחייב כי הגדרת המלאכות עצמן נובעות מאופי הדבר הנברר, ויתכן שהגדרת המלאכה עדיין נובעת מצורת הברירה – ברוח, ביד או בכלי. לפיכך, נראה שאין הבדל בהגדרת המלאכות בין רש"י לבין ר' חננאל, ושלא כהבנת האגלי טל.

ויתכן שיש להוכיח גישה זו מדברי המאירי, שכתב בפירושו למשנת המלאכות כך: ובגמרא שאלו שהרי זורה ובורר ומרקד שלשתן מין אחד הן להפריש אוכל מתוך פסולת ולמה נחלקו לשלשה? ותירץ כל מילתא דהויא במשכן אף על גב דאיכא אחריתי דדמיא לה חשיב להו. ופירוש הדברים: **אחר שאין מעשיהם שוים ולא בזמן אחד ובענין אחד אלא זה בתבן וזה בצרורות וזה בסובין.** (עג ע"א)

אך בסמוך הגדיר את המלאכות השונות כך:

הזורה – רוצה לומר **ברחת לרוח** או בכברה שנקביה גסים להפריש התבן מן הבר; הבורר – רוצה לומר שבורר **בידיו** פסולת מתוך האוכל כגון צרורות ועפר... המרקד – **בנפה**, להסיר הסובין והמורסן מתוך הקמת.

ועולה מצירוף דבריו כי החילוק בין הדברים הנבררים נועד להסביר את הצורך בהפרדת המלאכות לשלוש ואילו החילוק בדרך הברירה נועד להבדיל בין גדרי המלאכות השונות.⁷

אמנם, יש מקום לפרש לפי המאירי שכל אחת מן המלאכות מוגדרת באופן כפול: בזורה – הדבר הבורר הוא הרוח והדבר הנברר הוא המוץ מהתבן; ובמרקד – הדבר הבורר הוא הנפה והדבר הנברר הוא המורסן והסובין מהקמת. אמנם, מספיק אחד מהתנאים בכדי לשייך אותו למלאכה המתאימה. לכן, המפריד פסולת מדבר אחר באמצעות הרוח או לחילופין המפריד מוץ מתבן גם שלא באמצעות הרוח הרי זה זורה, ואילו המפריד את הפסולת באמצעות נפה או לחילופין המפריד מורסן או סובין שלא באמצעות נפה הרי זה מרקד. כל מה שאינו נכנס לגדרי זורה או לגדרי מרקד יהיה בכלל בורר, שהיא המלאכה הכוללת יותר.

וכן כתב המאירי עצמו, שניפוי בנפה אינו דווקא לניפוי הקמת אלא אפילו ניפוי הצרורות והעפר:

אבל הכותש הוא תולדה של דש, ולא נחשבה מלאכה בפני עצמה כאחת מאלו מפני שאין הכתישה שוה לכל, שכן עני אוכל פתו בלא כתישה.

7 ועיין בשביחת השבת בהקדמתו שאכן הסביר את הדברים בשיטת רש"י עצמה.

ושמא תאמר מרקד נמי אין דרך הכל ברקוד, וכמו שאמרו שכן עני אוכל פתו בלוסה – רוצה לומר מעורבת בסובין ומורסן? יש לומר שמכל מקום מרקד הוא בנפה בשביל עפר וצורות. (ער ע"א, ד"ה כבר)

הרי שניפוי בנפה לשם ברירת צורות מעפר הוא בכלל מרקד.

בין בורר למרקד

אמנם, אף אם רש"י ור' חננאל מסכימים על הגדרת המלאכות השונות, אם נדייק בדבריהם נבחין כי קיימת ביניהם מחלוקת ביחס בין בורר למרקד. ר' חננאל בדבריו הנ"ל פירש כי מרקד הוא ברירה באמצעות נפה בין אם בורר את הפסולת מתוך האוכל ובין אם בורר את האוכל מתוך הפסולת:

מרקד – שמטיל את האוכל והפסולת בכברה ונשארת האוכל, ואם האוכל דק והפסולת עבה כמין תבן יוצא האוכל ונשארת הפסולת בכברה.

לעומת זאת, על רקע המחלוקת בין רבה ור' זירא האם לחייב את המשמר (=מפריד שמרים מן היין באמצעות מסננת) משום בורר או מרקד אומר רש"י:

דנוטל אוכל ומניח פסולת – ולרבה הוא הדין נמי דאי אתרו ביה משום מרקד הויה התראה, אבל לר' זירא אי אתרו ביה משום בורר לאו התראה היא, דלא דמי לבורר שהאוכל למטה ופסולת למעלה, מה שאין כן בבורר קטנית שהפסולת למטה. (קלח ע"א)

מדבריו נראה שלרבה אפשר להתרותו גם משום בורר וגם משום מרקד⁸ אך לר' זירא אין להתרותו משום בורר, כיוון שבבורר הפסולת למטה ואילו במשמר הפסולת למעלה. משמע מדבריו שבורר קטנית בכלי שייך למלאכת בורר דווקא כי הפסולת למטה, ולא נחלקו רבה ור' זירא אלא במשמר אם הוא מרקד מטעם שהפסולת למעלה או שהוא גם בורר וגם מרקד. לדעת רבה מדובר בבורר מפני שעיקר מרקד הוא בקמח וכאן זו פסולת אחרת, וכן מדובר במרקד משום שהוא בדוגמת נפה ומפני שהפסולת למעלה כניפוי קמח.

עולה שלשיטת רש"י בורר פסולת שאינה סובין בנפה כשהפסולת למטה לכו"ע הוי בורר, בניגוד לר' חננאל שכתב בפירושו שגם זה מרקד. לשיטת ר' חננאל

8 וראה ברמב"ן (ער ע"א, ד"ה ואיכא) שכתב גם הוא כי לדעת רבה אפשר לחייב אף משום בורר גם כשעושה כן בכלי ובורר אוכל מתוך פסולת, כפי שנראה להלן בגוף הדיון בבורר. אמנם, התוס' (עג ע"ב, ד"ה משום) חולקים עליהם וסוברים כי רבה מחייב רק משום בורר, ועיין בהמשך דברינו שגם ר' חננאל חייב לומר כן. וראה גם ר' חננאל להלן קלח ע"א שכתב כן.

יקשה כיצד יפרש את רבה שמחייב משמר משום בורר, והלא כיוון שמשתמש בכלי הוא מרקד?

הביאור הלכה (או"ח שי"ט, ט) מסביר שלשיטת ר' חננאל יש לפרש שלדעת רבה יש הבדל יסודי בין בורר למרקד. בורר היא פעולה הנעשית רק בדבר אחד, או באוכל או בפסולת, כי עיקר ברירה נעשית ביד והיד מתמקדת באוכל או בפסולת ובאמצעותה הם מופרדים זה מזה; דהיינו, נוטל האוכל ואינו נוגע בפסולת או להפך. לעומת זאת, מרקד מפריד בין האוכל והפסולת באמצעות כלי המבצע את פעולת הברירה על האוכל והפסולת כאחד. לכן, על אף שמשמר מבצע את הברירה באמצעות כלי הוא דומה דווקא לבורר, שהרי היין הנכנס למשמרת זב מאליו ללא שום פעולה שבוצעה בשמרים. ר' זירא חולק עליו וסובר שבכל מקום שברירה נעשית בכלי ויש דבר אחד למעלה והאחר למטה הרי זה מרקד ולא בורר.

דרך נוספת לחלוקה בין המלאכות מצאנו בדברי התוס' ר"ד:

אמר ר' זירא כוונתי דידי מסתברא... פירוש, לא דמי המשמר לבורר דבורר הוי בחיטים כשכיברן בכברה להשיר דרך הנקבים העפרירות שיש שם ונמצא פסולת למטה ואוכל למעלה, אבל המרקד את הקמח משיר הקמח דרך הנקבים והסובין נשארין בנפה... ובורר דתנן בפרק 'כלל גדול' בנפה ובכברא הוה דומיא דמרקד, אלא שהמרקד בקמח והבורר בחיטים. (ק"ח ע"א)

בניגוד לדעות שראינו עד עתה, לדברי התוס' ר"ד כלל אין לחייב על ברירה ביד. לשיטתו אף מלאכת בורר מוגדרת כברירה באמצעות כלי, וההבדל העיקרי בין מלאכת בורר למלאכת מרקד הוא שבורר הוא ברירה הדומה לברירת חיטים, שם העפרורית יורדת והחיטים נשארים במסננת, ואילו מרקד הוא ברירה הדומה לברירת קמח, שם הקמח יורד והפסולת נשארת במסננת.

לשיטת התוס' ר"ד בורר מדוע ר' זירא מחייב במשמרת משום מרקד, שהרי גם שם השמרים נשארים במסננת והיין יורד, אולם מדוע לשיטתו רבה מחייב במשמר משום בורר? יתכן שלשיטתו רבה סובר שמרקד הוא רק בקמח, וכל ברירה שאינה בקמח נחשבת כבורר גם אם הפסולת נשארת והדבר הנברר יורד. אפשרות נוספת היא שרבה סובר שברירה שאינה לא בקמח ולא בחיטים אסורה גם משום בורר וגם משום מרקד, ולכן אפשר לחייב על המשתמש במשמרת בשבת או משום מרקד או משום בורר. לפי אפשרות זו תוס' ר"ד מסכים עם פרשנותו של רש"י על כך שרבה אינו סובר שיש לחייב במשמר דווקא משום בורר אלא אף משום בורר.

במילים אחרות, עמדת התוס' רי"ד היא שבחיטים חייב משום בורר ובקמח חייב משום מרקד, ואילו במשמר יש להתלבט בדעת רבה אם מחייב רק משום בורר כי אין מרקד אלא בקמח, או שכיוון שאין זה לא קמח ולא חיטים אפשר לחייבו בכל אחת משתי המלאכות. בדעת רבי זירא הדבר תלוי במיקום הפסולת – אם היא למעלה חייב משום מרקד ואם היא למטה חייב משום בורר.

לאחר שעמדנו על החלוקה בין שלוש המלאכות השונות העוסקות בברירה וכן על היסודות המבדילים ביניהן, נתחיל לעסוק בכל אחת מהן בפני עצמה.